

Vakbeweging en Milieu: haat-liefde verhouding?

Een verkennend historisch overzicht - versie 3 - 15 oktober 2018 - Jan Verhagen

Inhoud

Vooraf dit.....	1
Vier benaderingen, vier 'stromingen'	1
Al voor de oorlog: vakbonds aandacht voor milieu	3
De wilde jaren 70.....	5
De jaren 80-90: van "Brede Vakbeweging" terug naar "Arbeid en inkomen"	9
1995-2010: Milieu in de polder	12
Recent verleden en heden: 2010 tot 2018.....	13
Korte conclusie... ..	17
Bijlage 1: Spanningsveld beleid - praktijk: practice what you preach?	18

Vooraf dit...

Het is de bedoeling dat FNV en CNV medeondertekenaar worden van het dit najaar af te sluiten 'Klimaatakkoord'¹. Of de vakbondshandtekeningen er uiteindelijk ook onder komen te staan is pas zeker als het Klimaatakkoord er is. Want de race is nog niet gelopen. Voor vakbondsspeerpunten werk, scholing en verdeling van de financiële lasten lijken de conceptafspraken nog onvoldoende perspectief te bieden.

De betrokkenheid van de vakbeweging bij het Klimaatakkoord is een goede aanleiding om eens terug te blikken in de historie en wel op de haat-liefde verhouding tussen vakbeweging en milieu. Dit webartikel gaat met name over de bemoeienis van NVV/ FNV en daarbij aangesloten bonden met het onderwerp 'Milieu'.

Het is een eerste verkenning, geen wetenschappelijke, uitputtende 'bronnenstudie'. Aanvullingen, correcties en (afwijkende) meningen zijn altijd welkom!

En wie zich geroepen voelt de diepte in te gaan, of dit onderwerp breder te benaderen dan alleen vanuit FNV/ NVV-perspectief: volgaarne!

Vier benaderingen, vier 'stromingen'

Met alle voorbehoud dat past bij etiketteren en in hokjes stoppen, kun je binnen de FNV en zijn voorganger NVV in verleden én heden een viertal benaderingen van het onderwerp Milieu en Duurzaamheid onderscheiden.

Om te beginnen: een stroming die de urgentie van de milieuproblematiek weliswaar erkent, maar zich vanuit een opvatting over de kerntaken van de vakbeweging, in de eerste plaats richt op de gevolgen voor 'arbeid en inkomen': "...de lusten en lasten van de energietransitie (...moeten...) eerlijk worden verdeeld...Er is absoluut nog onvoldoende aandacht voor de gevolgen van de energietransitie voor de arbeidsmarkt. Wij willen dat mensen die hun baan verliezen en geen ander werk vinden

¹ <https://www.klimaatakkoord.nl/>

*worden gecompenseerd. En nieuwe banen moeten goede, duurzame banen zijn, waarvoor voldoende vakmensen worden opgeleid. De energietransitie wordt geen succes als de arbeidsmarkteffecten er niet goed in meegenomen worden.*²

Opvallend is, dat de FNV, ook vanuit dit gezichtspunt, bepaald niet veel druk lijkt uit te oefenen om voor deze 'grootste uitdaging van de eeuw' (ook volgens VNO/NCW...³) de vrijvallende twee miljard dividendbelasting 'eerlijk' in te zetten. Je zou toch zeggen: 'now is the moment...'⁴

De milieuproblematiek is vanuit deze visie pas echt praktisch-relevant voor de vakbeweging wanneer en voor zover hij dreigt te raken aan arbeid en inkomen. Daarmee blijft de FNV anno 2018 feitelijk opereren in de voetsporen van de 'smalle vakbeweging' zoals die in de jaren '90 werd afgekondigd⁵.

In de tweede benaderingswijze is vakbondsbeoefening met 'milieu' een meer eigenstandig vakbondsdoel. Af en toe (niet altijd!) 'losgezongen' van andere vakbondsactiviteiten. Dit is de invalshoek van de 'brede' vakbeweging: actief op vele maatschappelijke fronten, van vredesbeweging tot, inderdaad, milieu. Bezorgd over de toestand van de aardbol en de mensheid, en de toekomst daarvan. Vaak gaan informele (werk)groepen binnen de FNV voorop in dit streven.

In de jaren '90 heeft de FNV formeel afscheid genomen van deze 'brede' opvatting over rol en taken van de vakbeweging. Vooral uit bezuinigingsoverwegingen, maar óók omdat de vakbeweging er tot dan toe onvoldoende slaagt een specifieke vakbondsrol- bijvoorbeeld in de bedrijven - op het thema milieu vorm te geven. Dat geeft de voorstanders van 'versmalling' het argument dat er op dit (en andere) terreinen "*al genoeg belangenorganisaties*"⁶ bestaan.

Als derde groep, nogal eens laverend tussen de twee eerste, gelden 'de polderaars': op zoek naar beleidsmatige consensus tussen vakbeweging, werkgevers en overheid. Vooral passend bij de voormalige vakcentrale FNV en bij hen die sinds de opheffing daarvan het polderstokje hebben overgenomen. Alleen al in SER-verband leidt dit tot een respectabele productie van meer dan 30 adviezen over milieu, duurzaamheid en klimaat.

En dan is er de niet te onderschatten 'vierde stroming': vakbondsleden die vinden dat het met klimaatverandering en andere milieuproblemen 'zo'n vaart niet zal lopen'. Grosso modo de mening toegedaan dat we ongestraft door kunnen gaan met de huidige manier van leven. Dus daar kan de vakbeweging zich beter niet mee bemoeien.

Behalve, en daarin lijkt deze benaderingswijze op stroming één, als directe belangen als inkomen en werk in het geding zijn.

De vier genoemde 'stromingen' bestaan naast en door elkaar, strijden soms om de 'voorrang', en gaan bij tijd en wijle dwars tegen elkaar in.

Wat ze gemeenschappelijk hebben is dat de milieuproblematiek *zelden* bekeken wordt in het licht van de heersende maatschappelijke eigendoms-, machts- en krachtsverhoudingen. Overigens onderscheidt de vakbeweging zich daarin niet echt van de mainstream-milieubeweging.

In vroeger jaren ligt dit, zoals we zullen zien, nog wel eens anders.

² FNV Bestuurder Kitty Jong, 6 oktober op de SP-conferentie 'klimaatgerechtigheid' - <https://www.fnv.nl/over-fnv/nieuws/nieuwsarchief/2018/oktober/kitty-jong-energietransitie-en-arbeidsmarkt/>

³ <http://www.vno-ncwwest.nl/lists/nieuws/artikel.aspx?Titel=Energietransitie%20grootste%20uitdaging%20van%20de%20eeuw&ID=1277&Source=%2Fmedia%2Farchief%2Farchief.aspx>

⁴ De FNV lijkt de 2 miljard vooral te willen besteden aan "aan goede zorg, beter onderwijs, een hoger minimumloon of een lagere AOW-leeftijd". Prijzenswaardige doelen, maar het vergemakkelijkt het afdwingen van een 'eerlijke energietransitie' bepaald niet. Bron: <https://www.fnv.nl/over-fnv/ons-werk/acties-campagnes/stop-afschaffing-dividendbelasting/>

⁵ Dit proces van 'versmalling' voltrok zich in de FNV tussen - grofweg - 1991 en 1996. Zie o.a. <https://www.digibron.nl/search/detail/b84c8fa9b9ca432a15b9bc38f5ecb60f/fnv-gaat-zich-toeleggen-op-arbeid-en-inkomen>

⁶ <https://www.nrc.nl/nieuws/1991/09/23/werkgroep-fnv-bepleit-beperkte-rol-vakbeweging-6981161-a476641>

Al voor de oorlog: vakbonds aandacht voor milieu

De bekommernis met het milieu vanuit de vakbeweging is ouder dan je misschien denkt. Hij gaat terug tot de beginjaren van het NVV, en wel tot oprichter en eerste voorzitter Henri Polak⁷.

Polak "gaf... de kapitalistisch georganiseerde industrie de schuld van de afbraak van stedschoon en milieuverontreiniging. Al in 1909 stelde hij de vraag: 'Moeten de klare rivieren bestemd worden tot afvoerriolen van het fabriekswater?' ..."⁸

In de jaren twintig besteedde de mens Polak steeds meer aandacht aan milieubescherming. Hij werd toen bestuurder van Heemschut, de Vereeniging de Hollandsche Molen en de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten. Hij begon aan een reeks publikaties op dit gebied, waarvan *Het kleine land en zijn groote schoonheid* (Amsterdam 1929) het bekendst werd.

Het is waarschijnlijk toeval, maar de milieubekommernis van deze "betrekkelijk orthodoxe marxist van negentiende-eeuwse signatuur"⁹ is niet alleen voor die tijd ongewoon, maar sluit ook aan op ideeën van Marx zelf, en van de medegrondlegger van het Marxisme, Friedrich Engels. Eén citaat, in dit geval van Engels, zegt veel: "What cared the Spanish planters in Cuba, who burned down forests on the slopes of the mountains and obtained from the ashes sufficient fertilizer for one generation of very highly profitable coffee trees--what cared they that the heavy tropical rainfall afterwards washed away the unprotected upper stratum of the soil, leaving behind only bare rock!"¹⁰

In hoeverre deze ideeën van Polak in de NVV-praktijk ook hebben doorgeklonken in het beleid van het NVV? Misschien kan nader onderzoek daar meer helderheid over geven.

Wederopbouw

plaats in de volkshuishouding oververt. De chemische industrie heeft de mensheid in staat gesteld een hoger welvaartspeil te bereiken. Wie zou de onschatbare waarde, die bijvoorbeeld de kunstmeststoffen voor de opvoering van de agrarische productie hebben gehad, ook maar bij benadering kunnen becijferen?

In de jaren kort na de Tweede Wereldoorlog maken de zorgen van Polak plaats voor een lofzang op de Nederlandse industrialisatie. Typerend is een artikel in het blad 'De Vakbeweging' van 1 juli 1952. Auteur: de latere NVV-voorzitter André Kloos. Titel: 'Chemische Industrie heeft grote kansen'¹¹. De tekst (links) spreekt voor zich.

'Wisten ze toen veel' kun je zeggen. Toch is met name industriële luchtvervuiling

⁷ <https://www.vakbondshistorie.nl/naamgeving-vergaderruimten-facet-centraal-vakbondshuis-fnv/henri-polak-1868-1943/>

⁸ https://www.parlement.com/id/vg09ll4ukkws/h_henri_polak (geleend uit Het veertiende jaarboek voor het democratisch socialisme, 1993)

⁹ <https://www.nrc.nl/nieuws/1993/10/23/henri-polak-een-diamant-in-vakbondslaan-7200536-a447435> ter gelegenheid van de publicatie van de Polak-biografie, geschreven door Salvador Bloemgarten (1993)

¹⁰ Citaat overgenomen uit <https://socialistworker.org/2013/06/04/karl-marxs-environmentalism>; Bron: een artikel van Engels uit 1876: "The Part played by Labour in the Transition from Ape to Man"

¹¹ A. Kloos - "Chemische industrie heeft grote kansen" in 'De Vakbeweging' (veertiendaagse kaderblad van het NVV) - 1 juli 1952 blz. 215 in de gebundelde jaargangen 1952-1953

ook in die jaren al een bekend probleem. Alleen passen kritische opmerkingen hierover niet in de wederopbouw- en industrialisatiedynamiek.

Des te opvallender is de uitspraak van een Inspecteur van de Volksgezondheid, Schuurisma, óók in 1952: "*Verontreiniging van de lucht wordt vaak beschouwd als een noodzakelijk kwaad. Maar zij kan ook worden ondervonden als ernstige hinder en zij kan dan ook onaanvaardbare schade toebrengen*"¹²

Brief omtrent Progil. — In een brief aan Burgemeester en Wethouders van Amsterdam hebben vijf hoogleraren van de universiteit van Amsterdam hun bezorgdheid geuit over een eventuele vestiging van de zwavelkoolstoffabriek Progil in het westelijk havengebied van de hoofdstad.

De ondertekenaars van de brief zijn: Prof. Dr. G. J. KLOOSTERMAN, Prof. Dr. J. I. DE BRUJNE, Prof. Dr. P. C. KUIPER, Prof. Dr. R. L. ZIELHUIS en Prof. Dr. P. E. VOORHOEVE.

In de brief, een reactie op het rapport van de Coördinatiecommissie voor de hygiëne van het milieu, worden onder meer dertig vragen gesteld waarop, volgens de hoogleraren het antwoord is schuldig gebleven. Voorts menen de hoogleraren, dat door de samenstellers van het rapport, die gunstig adviseerden over de vestiging van Progil, aan de Amsterdamse gemeenschap niet de mogelijkheid is geboden tot zelfstandig oordelen.

De hoogleraren vragen zich af in hoeverre de hulpstoffen die bij de fabriek gebruikt worden of afvalstoffen daarvan vrijkomen in de lucht. Zij verbazen zich erover, dat geen vergelijking is gemaakt met Arnhem, waar volgens sommigen de reukhinder bij AKU niet door zwavelwaterstof maar door andere stoffen zou worden veroorzaakt. „Komen deze stoffen bij Progil ook vrij?“, zo vragen de hoogleraren.

Het rapport doet geen duidelijke uitspraak over de vraag hoeveel zwaveldioxyde zou vrijkomen bij eventuele calamiteiten. De werking van zwaveldioxyde, in het bijzonder voor hoge concentraties, is zeer slecht bekend en berust voornamelijk op een aantal uitspraken uit het eind van de vorige eeuw, zo stellen de hoogleraren voorts. (*Parool*, 3 april.)

In de jaren '60 en '70 wordt de milieuproblematiek zichtbaarder en urgenter. De aanvankelijke vakbondsreactie is nogal eens: 'kom niet aan onze werkgelegenheid'. Punt.

Wel verklaarbaar, die reactie, omdat precies in die jaren veel industrie begint weg te trekken uit Nederland, en de eerste massa-ontslagen zich aandienen. Een eenzijdig op bedrijvigheid en werkgelegenheid gerichte reactie is zeker niet alleen typerend voor de vakbeweging. Ook de in de arbeidersklasse gewortelde politieke partijen, PvdA (toen nog wel...) en CPN kozen een dergelijke positie.

De voorgenomen vestiging van een Progil-zwavelkoolstoffabriek in Amsterdam, in 1968-69, (zie ook de volgende paragraaf) wordt uiteindelijk door 15000 handtekeningen vanuit de bevolking, en door verzet van de gemeentes ten noorden Amsterdam verhinderd¹³, tegen de wil van voornoemde partijen.

Ook het NVV mengt zich in de discussie. Uit Harmsen en Reinalda mogen we concluderen: als voorstander van de vestiging¹⁴.

Twee jaar later blijkt hoe belangrijk milieu-aspecten zijn geworden: een explosie bij de Marbon-fabriek eist negen levens. Het bedrijf had geen hinderwetvergunning...¹⁵

¹² (gecteerd in: Ed Buijsman - De ontwikkeling van de stedelijke luchtkwaliteit in Nederland - Tijdschrift Lucht, augustus 2008) .

¹³ Luuk Hajema - De Glazenwassers van het bestuur, blz50

¹⁴ Harmsen/ Reinalda blz. 417

¹⁵ <https://www.onsamsterdam.nl/component/content/article/15-dossiers/659-hier-gebeurde-het-cyprusweg-10-augustus-1971>

De wilde jaren 70

'1968' werkt door in alle geledingen van de maatschappij. Oude vormen, gedachten en structuren worden maatschappijkritisch opgeschud. Ook het NVV ziet zich geconfronteerd met werknemers die steeds minder tot volgzzaamheid geneigd zijn. Niet richting de eigen werkgever, maar ook niet naar de vakbondsbestuurders.

Dat werkt door in de vakbondsvisie op de samenleving, en in de werkwijze van de bond. Het is de tijd van Arie Groenevelt, van 'Fijn is anders' en 'Breien met een rode draad'. Het bedrijvenwerk komt van de grond. Anders gezegd: NVV, en op 'eigen wijze' óók het NKV, kiezen voor de strijd tegen het kapitaal. Het NVV vaak in de vorm van het conflictmodel.

Anders dan misschien verwacht leidt deze maatschappijvisie niet automatisch tot het 'omarmen' van de milieubeweging. Er is onvermogen om vanuit maatschappijkritisch vakbondswerk zinvol 'milieubeleid' te formuleren, en dat te vertalen naar een concrete en duurzame aanpak.

Zo krijgt het spraakmakende rapport van de club van Rome¹⁶, 'De grenzen aan de groei'¹⁷ niet bij iedereen binnen het NVV een warme ontvangst. In een interview¹⁸ met journalist Willem Oltmans¹⁹ horen we enkele radicale vertegenwoordigers van NVV Jongerencontact²⁰ onder andere zeggen: *"Het is een nobel streven, de milieuproblematiek te willen aanpakken, maar de milieuvuiling is niet een zaak van vandaag of gisteren, ook al wordt die indruk gewekt. De fabrieksarbeiders weten al sinds de opkomst van de industrie wat het is om in een vergiftigd leefklimaat te moeten leven. Het is misschien helemaal niet zo stoutmoedig om te beweren dat hun belangenorganisaties de milieubeweging van het eerste uur zijn. Nu de vervuiling en de dreigende uitputting van de grondstoffen zo'n omvang beginnen aan te nemen dat ook het comfort van de bovenlaag wordt aangetast, is plotseling het huis te klein. Nuchter bezien is de verdeling van de milieuvuiling eigenlijk rechtvaardiger geworden. Maar goed ... nu verlangt die bovenlaag weer dat de massa die van hen afhankelijk is soberder gaat leven. Wij zijn daar dan ook nog wel toe bereid, maar dan alleen binnen een maatschappijstructuur die voor ons waard is om in te leven. Niet een maatschappijstructuur waarin 300 000 werkende jongeren onderdrukt worden."*²¹

Radicalisme als middel om daadwerkelijke vakbondsactie op 'milieu' naar een verre toekomst te verschuiven?

Ook vakbondshistorici aan de antikapitalistische kant van de vakbeweging, zoals Ger Harmsen²² en Bob Reinalda²³ worstelen duidelijk met de milieuproblematiek. Hun basisgedachte is helder: *"Meer nog dan oudere produktiesystemen pleegt het kapitalisme roofbouw op de natuur...Er wordt geproduceerd om te produceren. Dit blind funktionerende economiese stelsel vernietigt ongeremd de*

¹⁶ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Club_van_Rome

¹⁷ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/De_grenzen_aan_de_groei

¹⁸ Afgenomen in het kader van Oltmans' boek uit 1973 - 'Grenzen aan de groei (deel 1) - 75 gesprekken over het rapport van de Club van Rome'

¹⁹ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Willem_Oltmans

²⁰ G.D. van Gelswijk, Henne Pauli, T.S. de Blauw, Oltmans blz. 135 tot 139

²¹ Oltmans blz. 136

²² Harmsen wijdde zelfs een apart boekwerk aan de problematiek: "Natuurbeleving en arbeidersbeweging; de Nederlandse socialistische arbeidersbeweging in haar relatie tot natuur en milieu", NIVON 1992

²³ Hun werk, 'Voor de bevrijding van de arbeid' wordt de komende bladzijden herhaaldelijk geciteerd, waarbij ook de originele, in 1975 gangbare 'moderne' spelling wordt aangehouden.

natuurlijke hulpbronnen: water, lucht, planten, dieren, grond, mineralen...Geleidelijk begint het ook tot de publieke opinie door te dringen dat dit op een zelfvernietiging van de mensheid moet uitlopen.²⁴"

De concrete vertaalslag van 'milieu' naar visie en activiteiten van de vakbeweging lijkt lastiger, al signaleren we enkele, ook voor de hedendaagse vakbeweging, pittige en bruikbare opmerkingen. *"De vakbeweging kwam er pas laat toe zich met dit probleem bezig te houden. De uitbuiting van de arbeider riep de vakbeweging in het leven en niet de mishandeling van de natuur²⁵."*

Na een, bekeken door de ogen van nu, wat oubollig uitstapje naar Natuurvrienden en Volkstuinen, wordt het met milieubemoeienis van de vakbeweging samenhangende spanningsveld duidelijk benoemd: *"...op korte termijn is het probleem, of milieubescherming in strijd is met de belangen van de arbeiders of, wat niet hetzelfde is, met het behouden van de werkgelegenheid...²⁶"*

De auteurs vinden zelf dat er voor de korte termijn 'geen rechtstreekse, geen rechtlijnige en eenduidige tegenstelling bestaat tussen natuur- en milieubescherming en werkgelegenheid'²⁷. Enerzijds verraadt deze tekst een in die jaren nog vrij beperkte kijk op de impact van de milieuproblematiek op de aarde, op de menselijke leefomgeving én leefgewoontes, en dan met name in de rijke eerste wereld. Het begrip 'ecologische voetafdruk' was toen nog niet bekend²⁸. Anderzijds zien we het 'geloof' dat technologische vooruitgang goed, is voor behoud van milieu én werkgelegenheid²⁹.

Het door de auteurs duidelijk onderschatte venijn zit in de staart³⁰:

"Wanneer de technologiese vernieuwing niet alleen voortgedreven wordt door het winststreven, maar ook ... die het milieu juist sparen, is in deze richting waarschijnlijk nog zeer veel mogelijk.³¹"

Het volgende citaat, in het boek zelf een beetje tussen neus en lippen door, maar in het licht van het tussen 1975 en nu extreem gegroeide consumentisme bepaald niet onbelangrijk: *"...wanneer de menselijke behoefte en ontplooiing het uitgangspunt zijn en bekeken wordt hoe deze zich op lange termijn laten verzoenen met het sparen van milieu, natuur en hulpbronnen. Dan is zeker een bepaalde vorm van versobering nodig³²."*

Boeiend, zeker vanuit het huidige tijdsgewricht, is de uitwerking van die gedachte even verderop: *"Het bewust stelling nemen tegen deze verspilling: bewapening, ruimtevaart, cosmetika, tabaksartikelen, veel geneesmiddelen, nutteloze en overbodige apparaten in het huishouden, onbeperkt gebruik van personenauto's enz....geeft een positieve inhoud aan het begrip 'matiging'³³."*

²⁴ Ger Harmsen/Bob Reinalda: Voor de bevrijding van de arbeid"-Nijmegen 1975 - blz.416

²⁵ idem

²⁶ idem

²⁷ idem

²⁸ De term stamt uit 1992-93. Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Ecologische_voetafdruk, ook voor een uiterst boeiend (en confronterend) overzicht van landen. In 2012 staat Nederland op een 9de plaats, en dat is géén compliment, Qatar is nummer 1, met een voetafdruk van 6,31 hectare (*sinds 2000 de meeteenheid voor ecologische voetafdruk*). Ruim 14 keer zoveel als het ;and met de kleinste ecologische voetafdruk, Palestina (0,44ha).

Het opkomende India staat in die tijd op 0,84.

²⁹ Harmsen/ Reinalda, blz. 416-417

³⁰ Ook hieraan is te merken dat het boek geschreven is ruim voor de opmars van het neoliberalisme in de wereld

³¹ Harmsen/ Reinalda blz. 417. Onderstreping JV om de 'als...dan'-redenering, in het licht van het doorgeslagen rendementsdenken meer *wishful thinking*, te accentueren.

³² idem, onderstreping JV

³³ idem

De schets van de lange termijn gevolgen daarentegen, mondt uit in een vaag en theoretisch betoog over milieu en socialisme.³⁴

Opvallend actueel is dan weer een andere zin op blz. 417: *"Op dit moment is het echter zo dat zelfs de milieubescherming weer een nieuwe zeer winstgevende industrie in het leven roept..."*³⁵

Toch zijn er in die jaren er ook heel wat vakbewegingsmensen die liever vasthouden aan overleg en samenwerking met werkgevers en overheid binnen instituties als de SER, dan zich te bezondigen aan radicaal gedachtegoed. Die gedachte spreekt bijvoorbeeld uit een resolutie van de Verbondsvergadering van het NVV (30 april 1972). Het NVV dringt bij de overheid aan op een milieubeleidsplan *"om het voortschrijdende proces van milieubederf een halt toe te roepen."*³⁶ Een heel ander geluid dan dat van NVV-Jongerencontact!

De jaren '70 van de 20e eeuw markeren in zekere zin ook het begin van grote, en vaak openlijk uitgesproken, verschillen van inzicht over de te volgen koers en werkwijze, tussen vakcentrale en diverse FNV-bonden, maar ook tussen (en binnen) bonden onderling. Ook op het thema milieu en duurzaamheid.

Dat is 'de buitenwereld' niet ontgaan: *"De door de FNV nagestreefde integratie van het milieu in het beleid van de bonden verloopt overigens niet altijd even vlekkeloos. Zowel tussen de bonden als binnen de afzonderlijke bonden bestaan meningsverschillen en belangentegenstellingen."*^{37 38}

Wat overigens niet wegneemt dat ook de positieve milieu-insteek van de vakbeweging in dezelfde publicatie een plek krijgt: *"De meeste bonden hebben, na interne discussie, een beleidsstuk gemaakt over het milieu binnen de eigen sector. Ze sluiten convenants (sic, JV) op voornamelijk lokaal en nationaal niveau, doen onderzoek naar het milieu gerelateerd aan werkomstandigheden, publiceren papers om de betrokkenheid van de leden te vergroten en geven cursussen en trainingen. De beleidsdoeleinden op het gebied van het milieu worden vooral gerealiseerd binnen de collectieve arbeidsovereenkomsten."*³⁹

Ook Harmsen en Reinalda staan stil bij de haat-liefde verhouding tussen vakbeweging en milieu in die jaren en maken melding van de eerder genoemde NVV-resolutie uit 1972.

Hun typering daarvan is mild-kritisch, en illustreert heel concreet het spanningsveld waarmee de vakbeweging ook in die jaren te rekenen had: *"Natuurlijk is dit pas een eerste stap, en de daarin ontwikkelde gedachtegang is beslist geen socialistiese. Het is echter een stap vooruit vergeleken met de strijd in 1968 rond het franse chemiese concern Progil, dat een zwavelkoolstoffabriek... wilde opzetten."*⁴⁰ De komst van dit bedrijf naar Amsterdam wordt in die tijd nog van harte onderschreven door vakbeweging, PvdA en CPN, want: werkgelegenheid. Mobilisatie van de publieke opinie leidt uiteindelijk tot een 'nee' van de Amsterdamse gemeenteraad.

Het milieugedeelte in 'Voor de bevrijding van de arbeid' eindigt in een lofzang op de Industriebond NVV: *"...deze gaat nadrukkelijk uit van de grenzen die de natuurlijke hulpbronnen en het milieu stellen*

³⁴ blz.416-417

³⁵ Harmsen/ Reinalda blz. 417

³⁶ Tinie Akkermans/ Henk Kool - "Redelijk bewogen, de koers van de FNV 76-99" - Stichting FNV Per Utrecht, december 1991 - blz. 132

³⁷ M. Nas e.a. "Maatschappelijke organisaties, publieke opinie en milieu"- Sociaal en Cultureel Planbureau- Rijswijk, april 1997, blz. 43

³⁸ Een voorbeeld uit dezelfde publicatie: *"Op sectoraal niveau bleken en blijken de meningen over het milieubeleid van FNV en de bij haar aangesloten bonden uiteen te lopen. Zo was de FNV een voorstander van het verbod op fosfaten in wasmiddelen, terwijl de Industriebond zich er met het oog op de werkgelegenheid tegen verzette."* (idem)

³⁹ idem, blz. 43-44

⁴⁰ Harmsen/ Reinalda blz. 417

aan het opvoeren van de industriële produktie. In dit verband is sprake van de noodzaak tot matiging. Dat dit niet een oproep inhoudt aan de minstbedeelden om zich te matigen, blijkt wel uit het loonbeleid dat de 'Industriebond-NVV' voert. Wel betekent deze eis tot matiging dat een bewuste keuze bij het produceren wordt gedaan...⁴¹"

Een enkele keer zien we concrete milieuacties in bedrijven zelf. Zoals begin jaren 70 bij het korte tijd later ter ziele gegane metaalbedrijf De Vries Robbé: *"Kerncentrales hebben volgens de directie een gouden toekomst... We hebben nog van dat spul in de fabriek gehad. Daar mochten alleen de beste lassers aan werken. Maar er waren er die dat werk weigerden. Vanwege het milieu. Wij zorgden ervoor dat die gewoon in dienst bleven."* Bé van der Weg, in die tijd districtsbestuurder bij de Industriebond NVV, later voorzitter van de Industriebond FNV: *"Ik heb die directeur nog gezegd dat er meer toekomst zat in windmolens⁴²."*

⁴¹ idem

⁴² Beide citaten afkomstig uit Piet Leenders: Het poldermodel, uitg. Stichting FNV Pers 1997, blz. 19

De jaren 80-90: van "Brede Vakbeweging" terug naar "Arbeid en inkomen"

is ook niet tegen Kalkar vanwege de mogelijkheid die het biedt om splijtstof te gebruiken voor atombommen door West-Duitsland. Met NVV is tegen kernenergie omdat het erg veel risicoos met zich meebrengt m.n. radio-actiefafval, het riskante van de opwerkingsprocedures van plutonium in chemische bedrijven, het opslag gevaar. Men is niet in staat de gevaren te beheersen. De staat neemt toch beslissingen met onvolgende gegevens: de veiligheid is niet gegarandeerd. Met NVV hoopt dat de andere vakcentrales hun nieuwe standpuntbepaling willen volgen. Men ziet ook de mogelijkheden (in Frankrijk gebleken!) van terrorisme en

NVV tegen kernenergie 1975

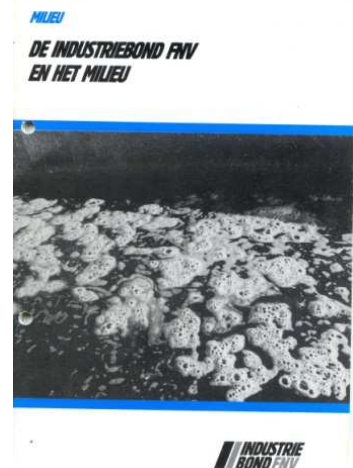
https://www.laka.org/docu/tijdschriften/stopkalkarkranten/antikalkarkrant03_1975-05.pdf

Halverwege de jaren '70 begint de opmars van de 'Brede Vakbeweging'. Het zijn de hoogtijdagen van de grote maatschappelijke bewegingen: Vietnam, kraken, kruisraketten, neutronenbom, kernenergie. In die maalstroom van acties en demonstraties maakt de FNV de

omslag naar Brede Vakbeweging. Ook Milieu wordt een vakbondsthema. De Vakcentrale en de Industriebond FNV, en wellicht ook andere bonden nemen speciaal voor dit onderwerp beleidsmedewerkers in dienst.

In de brochure over het Middellange termijnbeleid voor de tweede helft van de jaren '80 laat de Industriebond FNV er geen twijfel over bestaan: "We willen onze idealen verwezenlijken in een brede vakbeweging. De strijd voor vrede en veiligheid, tegen racisme en milieuvervuiling is daarbij van even groot belang als die voor koopkracht, werkgelegenheid en sociale zekerheid"⁴³

Desalniettemin blijft het worstelen. Aan de ene kant zijn de klassieke vakbondsuitgangspunten: economische groei, inkomensgroei, werkgelegenheid, herstel van de industrie⁴⁴ niet opgedoekt maar 'evenwaardig' verklaard aan het milieubelang. Aan de andere kant heeft de milieubeweging niet altijd zoveel boodschap aan deze evenwaardigheid. Grenzen aan de groei, versobering, terugdringen van vervuilende economische activiteiten zijn daar de kernbegrippen. Toch doet de FNV zijn best om het spanningsveld tussen vakbondsdelen als economische groei en werkgelegenheid enerzijds en het milieu anderzijds te overbruggen. Zo lezen we in een brochure van de Industriebond FNV uit 1991: "Het milieu vormt het draagvlak voor alle economische bedrijvigheid... Daarom ook staat aantasting van het milieu gelijk met aantasting van het economische draagvlak"⁴⁵. De Industriebond schuwt daarbij stevige taal niet: "Pijnlijke keuzes zullen nodig zijn. Het uit de weg gaan van die keuzes onder verwijzing naar de internationale concurrentiepositie van de Nederlandse industrie zal niet helpen"⁴⁶.

**EEN BETER MILIEU
BEGINT BIJ JEZELF**

Maar in de jaren 90 is van massale maatschappelijke beweging weinig sprake meer. Het in de slipstream van het neoliberalisme verder oprukkende individualisme en consumentisme verminderen de brede belangstelling voor de milieuproblematiek, of bewerken dat milieuactivisten zich terugtrekken in kleinschalige projecten. "Een beter milieu begint bij jezelf" wordt de

werken in de jaren 80, middellange termijnbeleid voor de tweede helft van de jaren '80. Industriebond FNV, maart 1985, blz. 6

⁴⁴ zo omschreven in de Middellange termijnnota van de Industriebond FNV

⁴⁵ Auteur(s) onbekend - 'De Industriebond FNV en het Milieu', Amsterdam, maart 1991, blz.7

⁴⁶ idem blz.11

op individuele verantwoordelijkheid gerichte slogan.

De teloorgang van het Oostblok, maar óók de 'ingroei' van de milieubeweging in allerlei overlegorganen, hebben daar ongetwijfeld toe bijgedragen.

Voor de vakbeweging zijn de ontwikkelingen van de jaren '80, naast een dalend ledental en een daarmee samenhangende forse inkrimping van het personeelsbestand, mede aanleiding om zich vanaf 1991 weer terug te trekken in de wereld van arbeid en inkomen. Die wordt begin- en eindpunt van vakbondshandelen.

De aanbeveling van de werkgroep die de nota "Minder, beter", waaruit deze 'aardverschuiving' voortkwam, opstelt is helder: *"De vakcentrale⁴⁷ FNV moet haar taken beperken tot arbeid en inkomen. Van een "brede" vakbeweging die zich bemoeit met tal van maatschappelijke onderwerpen, moet de FNV een "verdiepte vakbeweging" worden...Aan zaken als consumentenbeleid, gezondheidszorg, ouderen, milieu, volkshuisvesting, ruimtelijke ordening, studiefinanciering en kinderbijslag moet de FNV nog slechts "zeer beperkt" aandacht besteden⁴⁸".*

Deze koerswijziging verloopt niet zonder slag of stoot: *"Zeven plaatselijke FNV-afdelingen hebben al aangekondigd dat het "oorlog" wordt als de aanbevelingen van de werkgroep worden overgenomen door het FNV-bestuur. De zeven ...vrezen dat met de aanbevelingen het einde van de FNV als brede maatschappelijke organisatie wordt ingeluid. "De doelstelling "maatschappijhervorming" kan uit de statuten worden geschrapt. Slechts financiële argumenten blijken ten grondslag te liggen aan het besluit om zoiets wezenlijks als het concept van de brede vakbeweging af te schaffen", aldus de verontruste afdelingen⁴⁹."*

Het gebeurt allemaal in combinatie met twee andere accentverschuivingen: richting de polder - het akkoord van Wassenaar als 'startschot' - én richting individuele belangenbehartiging: de *sociale ANWB*-gedachte die eind jaren '90 oprukt⁵⁰.

Toch is het niet gedaan met de vakbonds-aandacht voor milieu. Ondernemingsraden - toentertijd nog voor ruim 60% bestaand uit vakbondsleden - breiden juist in de jaren 90 hun aandachtsgebied uit. De Commissie Veiligheid, Gezondheid, Welzijn (VGW) van de OR wordt de commissie Veiligheid, Gezondheid, Welzijn en Milieu (VGWM). De vakbeweging, waaronder de Industriebond FNV neemt het onderwerp dan ook op in zijn scholingsprogramma's voor kaderleden en ondernemingsraden.

De medezeggenschapsaandacht voor milieu leidt in 1998 ook tot wijziging van de Wet op de Ondernemingsraden. De Ondernemingsraad krijgt adviesrecht over milieuaangelegenheden in het bedrijf (artikel 25 WOR), en een taak in het bevorderen van de naleving van milieuregels (artikel 28 WOR).

Niet onvermeld mag blijven het milieuconvenant dat Johan Stekelenburg⁵¹ in 1989 met VNO-topman Cees Van Lede sluit⁵². Een nogal vrijblijvende 'geloofsbelijdenis, die bovendien als een duveltje uit een (geheim) doosje komt⁵³. Opvallend is dat in dit convenant het formuleren van doelen en het

⁴⁷ De notitie lijkt zich niet uit te strekken tot de bij de FNV aangesloten bonden. Toch lijken ook die zich in de eigen werkzaamheden naar de nieuwe uitgangspunten te voegen, de een voortvarender dan de ander. Sterker: vaak komt de druk om zich terug te trekken op 'core business' juist vanuit de FNV-bonden.

⁴⁸ Niet letterlijk geciteerd uit de nota, maar uit [NRC Handelsblad van 23 september 1991](#).

⁴⁹ idem

⁵⁰ Zo schrijft [de Volkskrant van 21 maart 1997](#): *"De vakcentrale raakte steeds verder verwijderd van de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt waar flexibiliteit, individualisme en pragmatisme de toon zetten. Een van de eerste daden van Stekelenburg was het beleid in deze richting bij te buigen door de FNV meer als dienstverlener dan als ideologisch bolwerk te presenteren. De FNV als een soort sociale ANWB."*

⁵¹ <https://www.vakbondshistorie.nl/dossiers/johan-stekelenburg/>

⁵² Tekst te vinden als bijlage 4 bij het SER-advies 'Our common future'

⁵³ Zie ook Tinie Akkermans/ Henk Kool - "Redelijk bewogen, de koers van de FNV 76-99", blz. 132

beschikbaar stellen van middelen volledig bij de overheid wordt gelegd. Van sociale partners wordt niet zozeer initiatief als vooral medewerking aan de uitvoering verwacht. Met als focuspunten: *"...ervoor op te komen dat de milieuspanningen mede ook in de internationale context gezien effectief zijn, alsook dat de sociaal-economische gevolgen aanvaardbaar zijn"*.

Het convenant raakt korte tijd later los van zijn fundament, door de val van het kabinet Lubbers II, de voornaamste beoogde partner bij de uitvoering ervan. Het kabinet sneuvelt op de geplande afschaffing van het reiskostenforfait, een milieumaatregel⁵⁴. Een plan dat de FNV weer eens drukt op de moeilijke afweging tussen direct werknemersbelang - handhaven reiskostenforfait - en het milieubelang, zoals verwoord in het Nationaal Milieubeleidsplan. De vakcentrale zoekt een niet onbekende uitweg: 'meer tijd, meer onderzoek.' Net als de MHP en de werkgevers dat doen.⁵⁵ Het CNV van zijn kant stemt voor een gedeeltelijke afschaffing (aftopping) van het reiskostenforfait. De minister van Milieu in die tijd heet Ed Nijpels. Jawel: anno 2018 - bijna 30 jaar later - voorzitter van het Klimaatberaad dat het Klimaatakkoord op poten probeert te krijgen.

Opvallend is ten slotte het statement in het SER-advies 'Our Common Future' uit 1989: ⁵⁶ *'...zowel op de korte als de langere termijn tegenstellingen tussen milieu en economie moesten en konden worden vermeden*⁵⁷.' Het verzet tegen een 'kapitalistische economie' is daarmee óók voor de FNV-inbreng in het milieudossier verleden tijd.

⁵⁴ Meer op https://nl.wikipedia.org/wiki/Kabinetscrisis_over_het_reiskostenforfait

⁵⁵ Een verdeeld advies, eind 1989, over dit onderwerp, van de zgn. 'Commissie Brokx' - zie <https://www.digibron.nl/search/detail/efb356a0221cc8857a61cb662531e1c9/reiskostenforfait-niet-afschaffen> (geput uit het Reformatorisch Dagblad van zaterdag 11 november 1989)

⁵⁶ Het convenant VNO-FNV is hierin opgenomen als bijlage IV

⁵⁷ Geciteerd uit 'Redelijk bewogen', blz. 267

1995-2010: Milieu in de polder⁵⁸

Het lukt uiteindelijk niet om 'milieu' in de FNV duurzaam vaste grond onder de voeten te geven. Beleidsmedewerkers Milieu verdwijnen uit de fusiebond FNV Bondgenoten, en later, 2004, ook uit de vakcentrale.

Milieu krijgt sinds de jaren 90 steeds meer een '*ver van mijn bed*' - karakter in de beleving van veel werknemers, ook van actieve vakbondsleden. Ook door de toenemend juridische, beleidsmatige en bureaucratische benadering van 'Milieu'. Niet helemaal toevallig gaat het enige expliciet aan werknemers gewijde SER-advies (1993) over 'Werknemers en *Bedrijfsinterne Milieuzorg*'⁵⁹. Maar wie, behalve een beperkt aantal 'lettervreter' en professionals, zet zich nog aan het uitspellen van BedrijfsMilieuPlannen, Nationale Milieu Beleidsplannen of van Milieu Effect Rapportages?⁶⁰

De 'M' van VGWM-commissie in bedrijven en instellingen blijft dan ook vaak een dode letter. Ook de teruggang in het bedrijvenwerk van de bond, gepaard aan verminderende invloed in medezeggenschapsorganen, en het volledig onderbrengen van OR-scholing bij het op groeiende afstand van de FNV opererende FNV Formaat helpen zeker niet.

Voor de vakbeweging leiden al die ontwikkelingen in de jaren '90 tot de 'verpoldering' van het onderwerp Milieu. Vooral in het kader van Sociaal Economische Raad krijgen Milieu en Duurzaamheid nog aandacht. Tussen 1989 en 2018 heeft de SER meer dan 30 adviezen hierover uitgebracht. Op een totaal van meer dan 1200 adviezen is dat tussen de 2 en 3 procent. Wie houdt van oeverloze debatten mag de vraag stellen of dit veel of weinig is... Interessanter is de inbreng van vakverenigingen in deze adviezen, en of er sprake is van een unaniem of verdeeld advies⁶¹.

Ook in de polder lijkt de in de jaren '90 door de FNV gekozen focus op 'arbeid en inkomen' door te werken. De FNV stelt zich binnen SER en Star vooral op als hoeder van directe werknemersbelangen, met name van werkgelegenheidsgerelateerde aspecten. Toch zien we ook ná het 'versmallingsbesluit' van 1991⁶² milieu-activiteiten vanuit vakcentrale en FNV-bonden. Onder andere, zoals eerder gezegd, richting Ondernemingsraden. Te noemen valt verder de FNV-congresnota 'Veelkleurige vooruitzichten' (1993), waarin de FNV zich 'medeverantwoordelijk voor het milieu' noemt⁶³.

In 2007 zijn vakcentrale FNV en AbvaKabo FNV, samen met Stichting Natuur en Milieu, Greenpeace, Milieudefensie en Wereld Natuur Fonds, initiatiefnemer van 'Green4sure'. In het plan, dat in 2007 aan de minister van Economische Zaken werd aangeboden, staan een aantal maatregelen, die als doel hebben de totale CO₂-uitstoot in Nederland tegen 2030 met de helft te verminderen.

⁵⁸ Voor het recentste deel van de historie is o.a. geput uit een notitie van FNV Beleidsadviseur Els Bos. "Inhoudelijke achtergrond notitie FNV (staand) beleid Klimaat en Energie ". Te downloaden op https://www.fnv.nl/site/900724/1089835/Achtergrondinformatie_FNV-beleid_energie_en_klimaat.pdf en uit een recent interview met Patrick van Klink op Grenzeloos: <https://www.grenzeloos.org/content/de-fnv-en-het-klimaat-eerlijk-omschakelen?language=nl>

⁵⁹ De focus op Bedrijfsinterne Milieuzorg kent nog andere, hier niet behandelde aspecten. Het is onder andere een uitvloeisel van het dereguleringsstreven van overheid en bedrijfsleven: meer zelfregulering en minder (of minder detaillistische) wetgeving.

⁶⁰ Iets dergelijks heeft zich ook voorgedaan op het onderwerp arbeidsomstandigheden (veilig en gezond werk), waardoor 'arbo' in brede kring synoniem is geworden met bureaucratische regeltjes en administratieve verplichtingen

⁶¹ Vanwege de grote hoeveelheid 'spitwerk' die dit vraagt (nog) niet opgenomen in dit artikel

⁶² 'Redelijk bewogen', blz. 268

⁶³ 'Redelijk bewogen', blz. 268

Met het pakket aan marktgerichte instrumenten van Green4Sure worden consumenten en bedrijven in staat gesteld, geheel vrijblijvend, te kiezen voor maatregelen die het beste bij hen passen. Hiermee wordt innovatie gestimuleerd, en creatief ondernemerschap beloond.

Het Green4Sure plan was niet alleen bedoeld als investering voor het milieu, maar tevens om een groeiende werkgelegenheid te bewerkstelligen.

Consumenten en bedrijven behouden de keuzevrijheid om al dan niet gebruik te maken van de instrumenten die Green4Sure verschaft. Het plan is echter niet geheel vrijblijvend: wie het milieu vervuilde moest betalen, en wie bij droeg aan het beperken van de CO₂-uitstoot werd beloond⁶⁴.

Het te prijzen initiatief en de ambitieuze doelen hebben ook een keerzijde.

Met de voorgestane aanpak past Green4sure namelijk net iets té goed in de tijdgeest van individualisme, marktwerking en keuzevrijheid.

Ook de 'belangengemeenschap' tussen werkgevers en werknemers krijgt concreet vorm in twee van de vijf 'kwaliteiten' in het plan: '*Gericht op ondernemerschap, innovatie en keuzevrijheid*' en '*Gunstig voor groei en werkgelegenheid*'.

Bijzonder opvallend is wel dat, bijna dertig jaar na de toenadering tussen brede vakbeweging en milieubeweging, toenmalig FNV-bestuurder Wilna Wind verklaart "*dat de vroegere tegenstelling tussen milieubeweging en vakbonden door deze samenwerking wat haar betreft tot het verleden behoort.*"⁶⁵

Recent verleden en heden: 2010 tot 2018

Sinds enkele jaren herpakt 'milieu' zich in de FNV als breder levend 'issue'. Klimaatakkoorden en energietransitie blijven niet meer hangen in vergaderzalen, maar worden deel van het maatschappelijk debat. Ook al is er van een massabeweging zoals in de jaren 70 en 80 (nog) geen sprake, milieu wordt weer een issue, ook voor de vakbeweging.

De hernieuwde aandacht is terug te vinden in het 'visietraject' van de FNV in de aanloop naar het congres van 2017. Klimaatverandering is hier één van de zes gekozen speerpuntthema's⁶⁶. Zowel kaderleden als mensen uit de werkorganisatie van de FNV krijgen een kenniscollege⁶⁷ en een discussiebijeenkomst over dit onderwerp voorgeschoteld. Ook niet-vakbondsleden kunnen in dit traject participeren, wat ook daadwerkelijk gebeurt.

Deelnemers aan de regiobijeenkomsten die in het kader van dit visietraject worden georganiseerd zijn in drie stromingen te onderscheiden:

1. De pragmatisch ingestelden zien een rechtvaardig transitiebeleid als prioriteit.

⁶⁴ Geparafraseerd naar de Klimaatgids: <http://www.klimaatgids.nl/over-energie/green4sure>

⁶⁵ <https://www.natuurnet.nl/thema/artikel1263.html>

⁶⁶ Naast economisering, globalisering, technologie, anders werken en demografische veranderingen

⁶⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=avHVWDPzQvc>

2. De maatschappijkritisch ingestelden willen een duurzame economie met een andere manier van produceren, wellicht minder consumeren en een andere leefstijl. Ze willen kortom tevreden zijn met een economie die niet meer groeit maar wel duurzaam is.
3. Een kleine minderheid vraagt zich af of we toch niet moeten blijven kiezen voor fossiele energie en of het allemaal zo'n vaart wel loopt met klimaatverandering.

Het 'visietraject' genereert al met al enkele opvallende conclusies en stellingnames⁶⁸.

- De deelnemers aan de bijeenkomsten zijn zo goed als allemaal betrokken bij het thema. Zij vinden dat de FNV niet om klimaatverandering heen kan. Het belang van een leefbare aarde is groot en daar moet de FNV op stimulerende en activerende wijze mee aan de slag
- Voor het overgrote deel van de FNV-leden⁶⁹ is klimaatverandering een nieuw thema. Dat dit grote gevolgen heeft voor onze samenleving, onze economie, kortom voor ons voortbestaan en dus aandacht behoeft, staat voor veel vakbondsleden niet ter discussie.
- Deelnemers aan de eerste verkenning vinden vooral de belangen van de toekomstige generatie reden om aandacht aan het onderwerp te besteden.
- Maar wat en hoe klimaatverandering te maken heeft met vakbondswerk en met vraagstukken van werk en inkomen is nog niet precies duidelijk. Klimaatverandering is een onderwerp van groeiend belang, maar het is voor de FNV nog zoeken hoe hieraan vorm te geven. De focus moet daarbij liggen op de relatie tussen klimaatverandering en werk en inkomen.
- De deelnemers beseffen dat het nastreven van klimaatdoelen naast winnaars ook verliezers oplevert. De FNV zou zich moeten inzetten voor goede banen in een duurzame economie. De FNV kiest voor een meer duurzame economie en zoekt naar een nieuwe balans. Daarin gaan milieu- en werkgelegenheidsbelangen hand in hand. Waar ze tegenover elkaar staan vragen ze van de vakbeweging lastige keuzes. Brede coalitievorming en strategische samenwerking helpen om de juiste weg te bewandelen. Er valt nog veel werk te verzetten om leden te informeren en bij hen betrokkenheid te creëren. Dat sluit aan bij de rol en positie van de FNV. De FNV moet blijven opkomen voor de belangen van leden in de oude economie en leden meenemen in toekomstige ontwikkelingen. Dit betekent enerzijds een duidelijke keus voor duurzaamheid, maar anderzijds ook weer niet te ver vooroplopen met het risico het contact met de leden te verliezen.
- Nederland moet zo snel mogelijk omschakelen naar 100% duurzame energie. Dat vindt de meerderheid van de leden (70%) en niet-leden (60%). Beide groepen vinden grotendeels dat een duurzame economie belangrijker is dan een groeiende economie (leden: 71%; niet leden 50%). Die focus op duurzaamheid blijkt ook uit het gegeven dat de meerderheid van beide groepen zelf bereid is iets bij te dragen aan duurzaamheid. Acht op de tien leden en zeven op de tien niet-leden willen investeren in energiebesparing. Daarnaast zijn zeven op de tien leden en ruim vijf op de tien niet-leden bereid te investeren in duurzame energie, bijvoorbeeld door zonnepanelen aan te schaffen. Een dilemma is dat duurzame economie niet automatisch leidt tot een Echte Baan of Decent Work. En hoe kan de FNV ervoor zorgen dat mensen in fossiele energieën die hun baan kwijtraken ook goed terecht komen? Dit vraagt om transitiebeleid in sectoren.
- Voor leden en niet-leden geldt dat hoger opgeleiden die meer verdienen vaker bereid zijn te investeren dan lager opgeleiden die minder verdienen. Koploper in duurzaamheid is de groep zzp-leden. Ze zijn vaker bereid te investeren dan leden met een andere werksituatie. Ook zijn zij het vaakst van mening dat Nederland zo snel mogelijk moet omschakelen naar 100% duurzame energie.
- In alle bijeenkomsten wordt aandacht gevraagd voor '*practice what you preach*'. In de eigen (werk)organisatie van de FNV mist men herkenbare aandacht voor verduurzaming. Denk daarbij aan energiebesparing (eigen gebouwen/energie/verlichting), mobiliteit (openbaar vervoer, groen wagenpark, elektrisch rijden). Leden noemen nogal eens de conservatieve houding van de FNV

⁶⁸ De teksten zijn meest letterlijk overgenomen uit het [eindrapport van dit visietraject](#).

⁶⁹ cursief JV

ten opzichte van vergroening. Gepleit wordt voor een andere manier van kijken naar de wereld en op zoek te gaan naar creatieve oplossingen en verbindingen. In dit verband wordt het gedachtegoed van de circulaire economie en fiscale vergroening als positieve ontwikkelingen genoemd. De FNV moet op dit punt zelf deskundiger worden.

De hernieuwde belangstelling van de FNV voor milieu blijft, net als overigens bij het CNV, dicht aansluiten op de wereld van arbeid en inkomen. Het overwegend accent in plannen en beleidsnota's ligt op een '*sociaal-rechtvaardige oplossing voor de gevolgen van het mondiale milieubeleid op arbeid*'. Daarmee lijkt de FNV feitelijk te kiezen voor de eerder genoemde 'pragmatisch ingestelden'. De maatschappijkritische benadering, inclusief het aan de orde stellen van machts-, belangen- en verdelingsvraagstukken blijft op de achtergrond.

De diepgevoelde betrokkenheid van veel kaderleden bij klimaatverandering als zelfstandig thema, breder en meeromvattend dan de sociale aspecten, krijgt

geen nadere, feitelijke concretisering in beleidsuitgangspunten en vakbondspraktijk.

Dit ondanks veelbelovende uitspraken, zoals in de FNV-congresresolutie van mei-juni 2017: "*Grote veranderingen staan voor de deur door klimaatverandering, robotisering en nieuwe verdienmodellen als deeleconomie. Daar moeten we bij zijn. We sluiten coalities met organisaties in de strijd voor een circulaire economie en een beter klimaat. We hebben immers niets aan een betere welvaartsverdeling als we niet meer kunnen ademen.*"⁷⁰

Toch oogsten daarna werkgelegenheid en banen, arbeid en inkomen het leeuwendeel van de vakbonds aandacht.⁷¹ Daarmee lijkt de voorzichtige aanzet om op het terrein milieu en duurzaamheid een stap in de richting van een 'breder' vakbeweging te zetten voorlopig geen vervolg te krijgen. Dit wordt ook met zoveel woorden gezegd:

"De FNV is een vereniging van en voor leden en primair een belangenorganisatie van en voor werkenden ...Haar expertise ligt op het terrein van arbeid en inkomen. De focus van de FNV is dan ook gericht op de effecten en belangen van klimaatbeleid en energietransitie voor haar leden in sectoren en organisaties."⁷²

Verder valt op dat wát er over dit onderwerp anno 2017-2018 in de FNV wordt besproken een sterk 'polderkarakter' heeft. Van Klimaatberaad tot (vele) SER-adviezen.

Tot slot een vraag, en een antwoord: haalt veelvuldig tamboereren op en citeren uit congresresoluties en beleidsnota's, en dat gebeurt nogal eens, het thema duurzaamheid dichter naar het doorsnee vakbondslid, zelfs niet als de focus daarbij op de sociale aspecten ligt?

Waarschijnlijk niet.

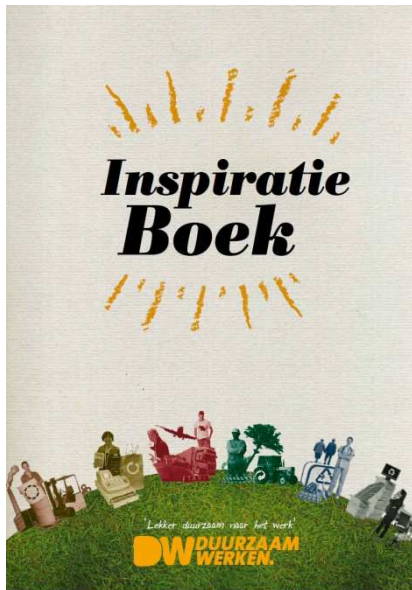
De bekentenissen van de FNV richting milieu en duurzaamheid krijgen daarmee eerder een wat obligate klank, alsof het allemaal niet écht 'tussen de oren' zit.

Maar dat valt verder buiten het bestek van dit artikel.

⁷⁰ [Congresresolutie, goedgekeurd juni 2017](#), blz. 8

⁷¹ Waarmee allesbehalve gezegd is dat de vakbeweging als 'hoeder' van sociaal-rechtvaardig klimaatbeleid niet nodig zou zijn. Het tegendeel is waar. Helaas zal het reactief en geïsoleerd benadrukken van het aspect sociale rechtvaardigheid, zonder praktische inkadering in geïntegreerd, offensief vakbondsklimaatbeleid, eerder averechts werken.

⁷² Bron: (concept-) FNV visie klimaatbeleid en energietransitie, blz. 1

Kijkend naar het recentere verleden lijkt het zeer de vraag in hoeverre de hernieuwde FNV-aandacht voor milieu en duurzaamheid gaat doorwerken naar praktische vakbondsactiviteiten in bedrijven en sectoren, zoals dat in de jaren 80 en 90 is geprobeerd. De signalen zijn niet altijd hoopgevend.

In 2010 wordt het FNV-project 'Duurzaam Werken', waaraan OR-leden en kaderleden van 15 bedrijven hebben gewerkt, afgerond met een 'Inspiratieboek Duurzaam Werken'⁷³.

Dit inspiratieboek wordt in brede kring goed ontvangen. In een artikel met de titel 'Vakbonden en duurzaam werken' staat: *"...een inspiratieboek vol praktische methoden en handvatten. Deze adviezen zijn nuttig zowel voor werknemers als ook voor werkgevers."*⁷⁴

Maar alle sporen van dit initiatief lijken 8 jaar later binnen de FNV gewist. Tot vervolgactiviteiten heeft dit proefproject niet geleid. Toch is er enige hoop dat de in 2015 opgerichte FNV Werkgroep Klimaat, grotendeels bestaande uit (kader)leden, het stokje overneemt.

Idem dito geldt voor een initiatief van de Europese Vakbeweging. Voor een exemplaar van de in 2012 gepubliceerde *Handleiding Groene Arbeidsplaatsen voor vakbondsafgevaardigden* moet je bij het Vlaamse ABVV zijn⁷⁵.

Beide publicaties zijn, om de vindbaarheid te vereenvoudigen, geplaatst op de website van de auteur van dit artikel.⁷⁶

De auteur, Anne Pier van der Meulen, verbonden aan het kerkelijk industriepastoraat DISK, plaatst in hetzelfde artikel onder de titel 'Geen grondige kritiek' een paar belangwekkende kritische kanttekeningen bij deze vakbonds aanpak. Belangwekkend, omdat ze binnen de vakbeweging, zelden gehoord worden. *"De vakbonden bekijken verduurzaming vooral door de ogen van de werknemer of zijn vertegenwoordigers. Wat kan hij of zij doen voor het milieu of voor betere arbeidsomstandigheden? In hun rapportages is niets van grondige kritiek te lezen op het bestaande economische systeem. Ze maken geen kanttekeningen bij economische groei of vooruitgang. Integendeel, dit is uitgangspunt. Ze bieden geen suggesties voor een grootschalige omvorming van de economie; een woord als economische krimp valt al helemaal niet. Misschien begrijpelijk vanuit de positie van de werknemer, die graag wil werken en zijn of haar werk wil behouden, maar hierdoor missen beide publicaties een brede, dragende visie. Daardoor komen de bijdragen van de vakbonden slechts neer op kleine aanpassingen van het bestaande systeem."*⁷⁷

In 2017-2018 - energieakkoord, energietransitie en klimaatakkoord komen er aan - lijkt bij de FNV het beleidsaccent weer te verschuiven naar de sociale gevolgen daarvan, met name voor inkomen en werk.

⁷³ <https://www.duurzaam-ondernemen.nl/fnv-lanceert-inspiratieboek-duurzaam-werken/>

⁷⁴ Anne Pier van der Meulen over milieu-activiteiten van de Nederlandse en Vlaamse vakbeweging in *OndersteBoven* 2-11, een uitgave van het landelijk (kerkelijk) arbeidspastoraat (DISK) - https://bpstatic.nl/user/duurzaam/2011-2_01-05.pdf

⁷⁵ http://www.vlaamsabvv.be/files/ETUC_greenworkplaces_guide_NL_NET.pdf

⁷⁶ <https://www.verhagen-bakker.nl/milieu>

⁷⁷ idem

Dat is des te meer te betreuren, omdat de vakbeweging als 'hoeder' van sociaal-rechtvaardig klimaatbeleid hard nodig is. De neoliberale machts- en winsthonger zijn óók op het terrein van duurzaamheid en milieu zeer aanwezig, de afwentelingsmechanismes richting 'de factor arbeid' worden ook hier volop zichtbaar.

De sociaal-rechtvaardige kant van vakbondsbeleid zou alleen véél beter tot zijn recht komen indien goed 'ingekaderd' in een stevige, offensieve en concrete invulling van het eigen 'duurzaamheidscommitment'. De vakbeweging zou, als geen ander, in staat moeten zijn duurzaamheid uit de 'ver-van-m'n-bed' hoek te halen. Dat is beslissend voor het succes van duurzaamheidsinspanningen, maar ook beslissend voor het realiseren van een sociaal-rechtvaardige aanpak.

Daarnaast is een meer integrale, meer offensieve en ambitieuze FNV-doelstelling nog om een andere reden noodzakelijk. Het voorgenomen proces van MilieuDefensie tegen Shell is niet het enige teken dat het bedrijfsleven vooral lippendienst bewijst aan klimaat en duurzaamheid.

De invloedrijke werkgeverslobby *Business Europe* blijkt te beschikken over concrete plannen om eventueel aangescherpte klimaatambities te dwarsbomen. Vertragingstactieken, hameren op concurrentieaspecten, en het ter discussie stellen van de noodzaak tot aanscherping zelf zijn de ingrediënten.⁷⁸

En als er één organisatie is die, indien nodig, de druk op werkgevers maximaal kan opvoeren, ze goedschiks of kwaadschiks kan *dwingen* om klimaatdoelstellingen te realiseren...dan is het de vakbeweging.

Korte conclusie...

Door de jaren heen is de relatie tussen 'milieu' en NVV/ FNV wisselend. Daar waar de moderne vakbeweging lange tijd naast directe belangenbehartiging óók 'de verheffing van de arbeider' voor ogen had, blijkt vakbonds aandacht voor het onderwerp milieu voor de hand te liggen. Dat is vooral te constateren in de beginjaren van het NVV en in de tijd van de 'brede vakbeweging', grofweg tussen 1975 en 1995.

Daar waar de vakbeweging zich primair richt op directe belangen als werkgelegenheid en inkomen, wordt het risico op een tegengestelde invalshoek, en daarmee op spanningen tussen de diverse doelstellingen, groter. Dat kunnen we constateren in de periode 1965-1975, terwijl in de eerste 30 naoorlogse jaren milieu, klimaat en duurzaamheid maatschappelijk gezien nog zo minimaal in de publieke belangstelling staan, dat de vakbeweging zich kan onthouden van een duidelijke positionering.

De jaren ná 2005 tonen een FNV die worstelt met de spanning tussen directe belangen en de totale klimaat- en duurzaamheidsproblematiek.

Naast globale geloofsverklaringen aan een duurzame samenleving, lijkt de vakbondspraktijk primair gericht op 'directe werknemersbelangen'. De klimaatinzet 'eerlijk omschakelen' en 'eerlijk verdelen van lusten en lasten' spitst zich vanuit de FNV vooral toe op het opvangen van de gevolgen voor inkomen en werkgelegenheid.

Al met al is de nieuwe toenadering van de FNV tot milieu en duurzaamheid nog erg omzichtig en terughoudend.

Het antwoord op de vraag 'wordt het haat of wordt het liefde' tussen vakbeweging en milieu blijft dus nog even in de lucht hangen.

Almere, 14 oktober 2018

⁷⁸ <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/09/20/strategie-bedrijven-tegen-klimaatambitie-onthuld-a1617232>

Bijlage 1: Spanningsveld beleid - praktijk: practice what you preach?

Deze bijlage is een bewerking van een tekst die in de hopelijk nabije toekomst deel gaat uitmaken van een ander artikel:

" Overwegingen bij 'Positie en strategie van de vakbeweging' (Amsterdam, juni 2018) ⁷⁹

Als voorbeeld van 'versmalling' (en dus geen verbreding!) van het FNV-beleid kan gelden de opstelling van de FNV richting het concept-klimaatakkoord. De verwachting dat de urgentie van de klimaatproblematiek zou leiden tot een bredere maatschappelijke positionering van de FNV, lijkt op zijn retour. Deelnemer aan het Klimaatakkoord, een ja onder voorbehoud, en dan vooral vanuit de rol als hoeder van werkgelegenheid en inkomen.

Dit te geïsoleerde accent op 'arbeid en inkomen' doet geen recht aan de bredere rol van de vakbeweging als maatschappelijke organisatie. De geïsoleerde focus op de gevolgen van energietransitie en klimaatakkoord voor arbeid en inkomen verkleint ook juist de kans om hier sociaal-rechtvaardige oplossingen af te dwingen. Het veelgehoorde verwijt richting werkgevers, dat die alleen denken vanuit korte termijnbelang en snelle winst, slaat als een boemerang terug op de FNV, die hiermee feitelijk ook zelf in de eerste plaats kiest voor het korte termijnbelang van leden resp. werknemers.

Het is ook nog eens de ouderwetse reactieve en defensieve vakbondsreflex: anderen bedenken iets, nemen besluiten (wij leggen dat ook nadrukkelijk bij hen neer) , en wij zijn er vervolgens voor het opvangen van de gevolgen voor werknemers.

Hoewel de FNV in uitgangspunten en resoluties herhaaldelijk het belang van een duurzame samenleving, ook voor onze kinderen en hun nageslacht, benadrukt, blijven de feitelijke vakbondsactiviteiten té ver verwijderd van het - zoals altijd - geduldige papier.

In het Meerjarenbeleidsplan 2017-2021 zien we beide aspecten van de duurzaamheidsproblematiek, breed en smal, vreedzaam naast elkaar staan: *" Ook duurzaamheidsdoelen staan onder druk als gevolg van deregulering en marktdenken. Beperking van de opwarming van de aarde en bescherming van ons natuurlijk leefmilieu zijn echter van groot belang om ook in de toekomst een leefbare aarde te kunnen behouden. Verduurzaming van de economie is daarmee noodzaak en kan ook veel nieuwe werkgelegenheid opleveren. Natuurlijk zoekt de FNV daarbij naar manieren om de transitie naar de groenere economie in goede banen te leiden, zodat werkenden in milieuvervuilende en klimaatvriendelijke sectoren de omslag naar een duurzamere economie mee kunnen maken en de nieuwe werkgelegenheid ook Echte banen oplevert."*

Het onderstreepte gedeelte maakt in de praktijk de kern uit van de meeste praktische FNV-activiteiten. Met excuses aan we FNV-werkgroep Milieu, die het man- en vrouwhaftig anders probeert te doen.

Het kind niet met het badwater weggooien

Bovenstaande kritische opmerkingen betekenen beslist niet dat een pro-actieve opstelling van de FNV op het vlak van 'eerlijke transitie' en 'echte banen' geen fundamentele vakbondstaak zou zijn.

De impact van de klimaatproblematiek op werkend Nederland zal ook op deze onderwerpen groot zijn.

Immers, dezelfde werkgevers en overheid die de 'race naar beneden' blijven aanjagen, willen de klimaat-uitdaging pareren via hun vertrouwde tactiek van afwentelen van kosten op werkenden,

⁷⁹ 'Positie en strategie van de vakbeweging' (redactie Wim Eshuis/ Saskia Boumans - Amsterdam 2018)

inclusief goedkope, onzekere banen.

De klimaatproblematiek zelf wordt een verdienmodel, waarmee werkgevers van twee walletjes kunnen.

1. Lippendienst aan milieudoelen wordt vertaald naar '*verdienen aan de verdediging van Nederland tegen de zeespiegelstijging*'. Dat is makkelijker en rendabeler dan het aanpakken van de oorzaken, vanuit de illusie dat ook deze door mensen uit het lood geslagen natuur met technische middelen te temmen is⁸⁰.
2. Tezelfdertijd hoef je door die benadering aan bestaande verdienmodellen weinig tot niets te veranderen. Dat is te herkennen aan het fanatisme waarmee onder meer luchtvaart, autofabrikanten en wegtransport blijven koersen op verdere groei. Als het moet elektrisch of op biogas, als we maar kunnen groeien..

De problematische gevolgen die dát dan weer heeft voor energievoorziening⁸¹, bodemgebruik en andere milieu-aspecten...ach dat zien we later wel.

Deze nieuwe fase van neoliberale marktwerking, zo weten we inmiddels wel, zal óók werknemers gaan raken. Wellicht leidt het tot nieuwe of vervangende werkgelegenheid, maar vooral zal dit een nieuw strijdperk om 'echte banen' worden.

Maar dit perspectief confronteert ons tevens met de noodzaak en de urgentie tot bezinning op de, ook door de vakbeweging nog steeds beleden, traditionele economische uitgangspunten:

Groei = winst = werkgelegenheid = welvaart

De club van Rome had het bijna 50 jaar geleden over 'grenzen aan de groei'. De urgentie daarvan is vandaag de dag torenhoog!

Blijft toch die vraag uit beginjaren '90: waarom onderscheidt de vakbeweging, als hij 'breed' gaat zich van andere organisaties op onderwerpen als - bijvoorbeeld - duurzaamheid, klimaat en milieu?

Wat kan de vakbeweging, wat anderen niet kunnen? Heel veel, zeker wanneer hij zich niet beperkt tot het, meestal reactief, verdedigen van directe werknemersbelangen. Werknemers, hun kinderen en kleinkinderen hebben ook lánge termijn belangen. *Er zijn geen banen op een dode planeet...* op de 1-meidemonstratie van de FNV rolde een aardbol voorzien van die boodschap mee. Kunnen we het redden van onze planeet en van de daarmee gemoeide werknemersbelangen overlaten aan werkgevers en kabinet, al dan niet gevoed door smeekbedes en brandbrieven? Dat zou erg naïef zijn. Kunnen we dit overlaten aan de milieubeweging? Hoewel de coalitie die daarmee bestaat pure winst is, zeker met gelijkgerichte organisaties als Milieudefensie, is die coalitie géén lang leven beschoren als de vakbeweging defensief en vanuit een zeer beperkte visie eenzijdig het accent blijft leggen op het verzachten van de gevolgen.

Wat de vakbeweging fundamenteel onderscheidt van andere organisaties is *de potentie* om grip te krijgen op productieprocessen en zeggenschapsverhoudingen in de bedrijven. Het zijn de 'wortels op de werkvloer' en het intrinsieke karakter als organisatie van werknemers, die de vakbeweging wezenlijk onderscheidt van andere, puur issuegerichte organisaties.

Tel daarbij dat specifieke bestaansfundament van de vakbeweging: '*samen staan we sterk*', dan moeten we concluderen dat het hoog tijd wordt de hierboven genoemde *potentiële*

⁸⁰ Lees hierover o.a. Naomi Klens '*This changes everything*' (zie o.a. https://nl.wikipedia.org/wiki/Naomi_Klein) en een blog van de auteur van deze notitie '*Klimaatverandering als verdienmodel*' (<http://kanttekenen.blogspot.com/2018/09/klimaatverandering-als-verdienmodel.html>)

⁸¹ Zie bv. Follow the Money - <https://www.ftm.nl/artikelen/de-twijfelachtige-bewegredenen-achter-bio-Ing?share=1>

maatschappelijke meerwaarde van de vakbeweging tot werkelijkheid te maken en ook breder in te zetten dan voor korte termijndoelen rond 'arbeid en inkomen'⁸².

Dat kan zich als volgt vertalen⁸³.

1. milieu, duurzaamheid, energietransitie, vervuiling: ze hebben veel raakvlakken met Veilig en Gezond Werk Dat is een directe verbinding met een kernactiviteit van de bond Dat hadden bonden én ondernemingsraden al in de jaren '80 van de vorige eeuw door. Nu lijkt het naar de achtergrond verdwenen. Hier ligt een taak voor de FNV!
2. de Nederlandse vakbeweging is zwak op de werkvloer. Mede daarom heeft hij betrekkelijk weinig invloed op productie- en investeringsbeslissingen, de wijze waarop arbeid wordt georganiseerd, vakmanschap en kwaliteit. Veel van deze onderwerpen zijn neergelegd bij de Ondernemingsraad. Ooit was de vakbeweging daarin goed vertegenwoordigd, droeg zorg voor opleiding en scholing, en slaagde er ook in te 'zwaluwstaarten' tussen bedrijvenwerk en medezeggenschap. Daar is niet zo heel veel van over...
Laat nu net die Ondernemingsraad nogal wat bevoegdheden hebben op het onderwerp milieu. Bevoegdheden waar nogal wat Oren zich niet zo goed raad weten, maar die essentieel zijn voor de uitvoering van klimaat- en andere duurzaamheidsafspraken. Een unieke kans voor de vakbeweging om samen met de werknemersvertegenwoordiging direct invloed te hebben op investeringsbesluiten en duurzaamheidsbeleid van ondernemingen!
3. woon-werkverkeer. Ooit gaf de FNV daar een aparte brochure over uit. Het is een onderwerp waar de vakbeweging van grote invloed kan zijn. Afspraken met werkgevers over faciliteren van andere vormen van vervoer. Afspraken over het verminderen van woon-werkverkeer door stumuleren en betee faciliteren van thuiswerken. Druk op overheden en werkgevers om te kappen met de *aanbestedingsrace naar beneden* in het OV, om daarmee nieuwe impulsen te geven aan duurzaam en hoogwaardig openbaar vervoer. Hier ligt wederom een taak voor de FNV!
4. de pensioenfondsen...daar is een wereld te winnen. David Hollanders schetst in zijn bijdrag in de bundel 'Positie en strategie van de vakbeweging' hoe de vakbondsbestuurders hebben meegebogen mer de financialisering en gerichtheid op korte termijnwinst. Klimaat en duurzaamheid kunnen breekijzers zijn om dit tij te keren. De eerste aanzet, agenderen, is er: *"In het ITUC-Committee on Workers Capital waar de FNV een secretariaatspositie bekleed, wordt het ontwikkelen van vakbondsbeleid m.b.t. verantwoord beleggen van o.a. pensioenfondsen besproken. Naast aandacht voor de mensenrechten komt ook het beleggen in duurzame projecten daar stilaan op de agenda."*⁸⁴ Mede aan de FNV de taak om agenderen en op schrift zetten te veranderen in reële actie.
5. Klimaat en duurzaamheid...het is voor velen - voorlopig - nog steeds een 'ver van m'n bed' gebeuren. Maar dat geldt niet voor hen wier baan zekerheid op dit moment bedreigd wordt, zoals de werkers in de kolenoverslag. Dergelijke situatie zullen zich steeds vaker voordoen.
De vakbondsreactie tot nu toe is vooral defensief. Van het ter discussie stellen van de noodzaak tot afbouw van fossiele brandstoffen, tot de strijd voor een kolenfonds.
Van een vakbond die duurzaamheid hoog in het vaandel zegt te hebben, mag meer verwacht worden. Met name door de directe belangen van betrokkenen in te bedden in het lange termijn kader.
Concreet: de directe belangenstrijd benutten om met betrokkenen in gesprek te gaan over een offensief antwoord, waar je ook op de langere termijn mee it de voeten kunt
In de trant van *"juist wij, direct betrokkenen, gaan vóórop in de strijd voor een beter milieu, want zonder druk van onze kant gaan 'onze' werkgevers door met winst maken ten koste van ons, van*

⁸² Jazeker, dat vereist een enorme inspanning om het verloren terrein op de werkvloer en het zwaluwstaarten met ondernemingsraden, terug te winnen en meer dan dat.

⁸³ Dit rijtje is vast niet compleet

⁸⁴ Els Bos: " Inhoudelijke achtergrond notitie FNV (staand) beleid Klimaat en Energie"(21-06-2018)

https://www.fnv.nl/site/900724/1089835/Achtergrondinformatie_FNV-beleid_energie_en_klimaat.pdf

onze kinderen en onze kleinkinderen. Wij gaan dat samen een halt toeroepen."

Dan nemen werknemers zelf de regie. Niet alleen voor de korte, maar ook voor de langere termijn. Gegarandeerd dat werkenden en hun vakbeweging daarmee óók hun positie versterken als het aankomt op het beperken en opvangen van de negatieve gevolgen van verduurzaming, klimaatbeleid en energietransitie.

En in Den Haag? Daar gaat de FNV uiteraard als eerste afdwingen dat de volle 2 miljard die gaan vrijvallen door de sneuvelende dividendplannen van Rutte en de zijnen, gaan worden ingezet voor de grootste operatie waarvoor Nederland (dat zeggen ze zelf in Den Haag) zich sinds de Tweede Wereldoorlog geplaatst weet: het succesvol realiseren van de energietransitie en het ruim en op tijd halen van de klimaatdoelen. Deal?